

У кірунку да Лема

Паслоўе перакладніка

Кампілярскі жанр біяграфічнай даведкі з элементамі рэтраспэктывага агляду, інтрадукцыі ў вялікіх тэкстах масіў, да якога мы прыступаем, мае жорстка дэтэрмінаваную структуру. Як правіла, ён вызначаецца спалучэннем агульных звестак аб жыцці таго ці іншага аўтара з элементам уласна літаратуразнаўчай рэфлексіі, і было б смяшна спрабаваць тут нешта змяніць.

Вядомы польскі пісьменьнік Станіслаў Лем нарадзіўся 12 лістапада 1921 г. у Львове, у сям’і Самуэля Лема і Сабіны з Вольнэраў, прадстаўнікоў інтэлігенцкага асяроддзя. Тут, у Галіччыне, праходзіць усё маленства будучага пісьменьніка, тут жа ён канчае і сярэдняю школу (1939 г.). Пасля далучэння Заходняй Украіны да СССР Лем у 1940 г. стаецца студэнтам тамашняга мэдэцынскага інстытута — але ненадоўга, бо неўзабаве ўжо нямецкія войскі ўваходзяць у Львоў. Змрочны перыяд нямецкай акупацыі азначаўся для Лема працай аўтамабільным механікам. У 1944 г., пасля акту вызвалення Львова ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў, Лем працягвае навучанне ў мэдэцынскім інстытуце гэтага гораду. Аднак гэта былі апошнія гады жыцця пісьменьніка на сваёй малой радзіме — акцыя рэпатрыяцыі польскага насельніцтва ў 1946 г. змушае яго перабрацца ў Кракаў, дзе ён і асядае настала. У Кракаве Лем аднаўляе свае навуковыя студыі — у 1946–1948 гг. ён актыўна займаецца ў тамтэйшым Ягелонскім універсітэце, што заканамерна канчаецца атрыманнем дыплёму. Разам з тым, менавіта тут пачынаецца новая старонка жыцця Лема — у яго абуджаецца цяга да літаратурнай творчасці. Зваротным пунктам тут быў 1946 г. — якраз гэтым годам датуецца яго першыя публікацыі. Маецца на ўвазе дэбют Лема ў катавіцкім тыднёвіку «*Nowy Świat Przypod*» з раманам «Чалавек з Марса». Адначасова ён займаецца напісаннем артыкулаў для спецыялізаванай мэдэцынскай прэсы, піша рэцэнзіі і фэльетоны, апавяданні і вершы, супрацоўнічае

з часопісам «*Życie Literackie*». А ўжо на пачатку пяцьдзясятых гадоў Лем па сутнасці стаецца прафэсійным літаратарам. Яго творчасць знаходзіць шырокі розгалас і прызнаньне — пералічым толькі асноўныя моманты: у 1957 г. Лем атрымлівае прэмію г. Кракава за раман «Нястрачаны час»; у 1965 г. — літаратурную прэмію II ступені Міністэрства культуры і мастацтва за творчыя здабыткі; у 1973 г. — літаратурную прэмію Міністэрства культуры і мастацтва I ступені за кнігі «Голас Госпада» і «Поўны вакуум»; і, нарэшце, у 1976 г. — дзяржаўную прэмію I ступені. Сваімі прэміямі яго ўзнагароджваюць і польскія часопісы «*Problemy*» (1968) ды «*Miesięcznik Literacki*» (1971). У 1972 годзе Лем уваходзіць у камісію Польскай акадэміі навук «Польшча 2000», а таксама стаецца сябрам амэрыканскіх таварыстваў «*Science Fiction Research Association*» і «*Science Fiction Writers of America*».

Нейкі час Станіслаў Лем жыве ў Вене.

Уплыў творчасці гэтага пісьменьніка надзвычай магутны. Даходзіць да таго, што касманаўты заяўляюць, што сталі імі дзякуючы кнігам С. Лема. Яго мова, бліскае майстэрства слова, аказала ўздзеянне на ўсю польскую публіцыстыку.

У чым адметнасьць творчасці Лема? Рэч у тым, што гэты пісьменьнік па сутнасці выступае песьняром пост-індустрыяльнага грамадства. Яго творы з усёй вастрынёй адбіваюць заняпад дагэтулешняй этыкі, паталгічныя зьявы на цэле сучаснай культуры. Якраз дзякуючы гэтаму Лем імкнецца адсочваць магчымыя грамадзкія сытуацыі і біялагічныя мадэлі. Да таго ж, тэхналагічная ўсемагутнасьць прыводзіць да поўнага пераасэнсаваньня чалавечага наканаваньня. (Гэта неблагая нагода, каб паспрабаваць даць рэтраспэктывны аналіз творчасці Лема.)

Калі ня браць у разлік ужо згаданых артыкулаў, вершы і «Чалавека з Марса», то першая кніга Лема не была фантастыкай. «Нястрачаны час» быў напісаны напрыканцы 40-ых гадоў і апісваў мэдыцынскае асяродзьдзе ў апошні 2 гады вайны і пасляваенны час. Нягледзячы на гэта, кніга пабачыла сьвет толькі ў 1955 г., бо зьявілася ў сабе шэраг невыгодных для ўладаў момантаў.

Але сапраўдным дэбютам стала кніга «Астранаўты» (1951), якая прынесла Лему славу нават у тыя непрыхільныя для фантастыкі часы. «Астранаўты» апавядаюць аб падарожжы на Вэнэру, якая пагражае Зямлі. Але жыхары Вэнэры ўрэшце зьнішчаюць саміх сябе. На Зямлі пануе татальны камунізм, усё складваецца проста выдатна. Пазьней былі апублікаваны досыць няроўныя апавяданьні «Сэзам і іншыя апавяданьні» (1954), якія вызначаліся маўклівай прысутнасьцю асноўных прынцыпаў сапрэалізму. Да месца тут будзе падкрэсьліць, што Лем у тыя часы актыўна ангажаваўся ў палітыку і зацята граміў капіталістаў ды імперыялістаў. Пазьней яго неабьякаваць да палітыкі выявіцца пад іншым ракурсам — у перакананьні, што перадумовай грамадзкіх дэфармацыяў зьяўляецца маніпуляцыя інфармацыяй.

Далёка за межамі Польшчы стала вядомай наступная кніга Лема «Воблака Магеляна» (1955), досыць узьнёслая аповесьць аб зорных падарожжах. Дарэчы, сам Лем выказваецца аб гэтай сваёй рэчы досыць суха. Кніга нарысаў «Дыялёгі» (1957) ужо рыхтавала глебу пад будучыя эсы Лема, а «Зорныя дзёньнікі» (1957) ужо ўводзілі элемент гратэску і знакамітую постаць Іёна Тыхага. Гэтыя дзёньнікі пазьней шматразова памнажаліся, зьмянялі праблематыку, узбагачаліся. Што да апавяданьняў, то Лем выкарыстоўвае карысную для аўтара, але невыгодную для чытача тактыку: шматлікія перавыданьні ў значнай частцы адных і тых жа твораў: «Уварваньне з Альдэбарана» (1959), «Кніга робатаў» (1961), «Месяцовая ноч» (1963), «Ратуйма космас» (1966). Таму мы засяродзімся на адназначна арыгінальных творах.

Важнае значэньне для разуменьня ўсёй творчасьці Лема мае «Эдэн» (1959), раман па матывах касмічнай рабінзанады. Касманаўты зь Зямлі рамантуюць сваю разьбітую ракету і адначасова знаёмяцца з таталітарным грамадзтвам «дубэльтаў», дзе быў няўдала праведзены біялягічны экспэрымэнт, дадзеныя аб якім мясцовыя ўлады хаваюць. У тым жа годзе выходзіць кніга «Сьледзтва», аповесьць, паводле словаў самога Лема, аб непазнавальнасьці сьвету, аб выпадковасьці і статыстыцы. Далей зьяў-

ляецца «Вяртаньне з зорак» (1961), троху сэнтымэнтальная кніга аб тым, як касманаўты вяртаюцца на пераўтвораную Зямлю, дзе з моманту іх старту мінулася больш як сто гадоў. Найважнейшай зьменай зьяўляецца ўсеагульная «бэтызацыя», мерапрыемства, скіраванае супраць гвалтоўных актаў у дачыненні да каго б там ні было.

«Дзеньнік, знойдзены ў ваньне» (1961) — вельмі своеасаблівы раман, нарацыя зь нейкага падпольнага «Трэцяга Пэнтагону», шпіёнскай установы, якая змагаецца з самой сабой і дзе кожны зьяўляецца «шматузроўневым» шпіёнам. А неўзабаве пабачыць сьвет і архітвор Лема — «Саларыс» (1961) — кніга аб спробах кантактаў людзей з «думаючым» акіянам, які выконвае іх самыя прыхаваныя жаданьні, выклікаючы тым самым наймаверныя і трагічныя сытуацыі. Па матывах гэтай кнігі зьняў свой фільм расійскі рэжысэр Андрэй Таркоўскі (1973).

У сваю чаргу, «*Summa technologiae*» (1964) з пэрспэктывы часу ўспрымаецца як адна з найлепшых кніг Лема, якая апавядае аб пэрспэктывах тэхналягічнай омніпатэнцыі, якая адначасова і ўзбагачае, і нішчыць чалавечую істоту. «Казкі робатаў» (1964) уяўляюць сабой прэтэкст да слыннай «Кібэрыяды» (1965), казкі, якую робаты апавядаюць робатам. Робаты маюць антрапаморфны выгляд, іх сьвет нагадвае Сярэднявечча, бо яны закутыя ў бляху, як у рыцарскія дасьпехі. Характэрна, што пры дапамозе іроніі і гратэску Лем тут спрабуе закрануць фундамэнтальныя праблемы анталёгіі. У 1964 г. быў апублікаваны «Непераможны», невялікі раман аб «нэкрарэвалюцыі» робатаў, зрэдукаваных да мікрочастачак, якія аб'ядноўваюцца ў вялікія думаючыя сыстэмы і зь якімі людзі вядуць беспаспяховую вайну.

Зусім іншую танальнасьць мае «Высокі замак» (1966), успаміны аб вельмі нетыповым львоўскім маленстве, у якіх акрэсьленьня абрысы набывае прывід «гратэскавага грамадзтва». «Голас Госпада» (1968) адкрывае новы этап у творчасці Лема: дзеянне тут вельмі павольнае, апісваецца змадэляваная сытуацыя, інакш кажучы, на зьмену дзеяньню тут прыходзіць мысьленьне. У тым жа 1968 годзе зьяўляецца зборнік «Аповесці аб пільёту Пірксу»,

аб галоўным пэрсанажу якога мы пагаворым крыху пазьней асобна.

Канец шэсьцьдзясятых — пачатак семдзясятых гадоў азначаецца выхадам вельмі канцэптуальных, але часам і «цёмных» кніг Лема: гэта найперш праца аб тэорыі літаратурнага твору «Філязофія выпадку» (1968), якая стваралася як спроба новага прачытаньня фэнамэналёгіі Р. Ингардэна. «Фантастыка і футуралёгія» (1970) апавядае аб літаратуры *Science Fiction* і пэрспэктывах футуралёгічнага мысьленьня, а ў «Поўным вакууме» (1972) зьмешчаныя рэцэнзіі на неіснуючыя кнігі, дзякуючы якім, відавочна, гэты твор карыстаўся пэўнай папулярнасьцю.

Прыкладна ў гэты час выходзяць і два ўласна літаратурныя творы Лема, «Футуралёгічны кангрэс» і «Прафэсар А.Доньда», з сэр’і прыгодаў Ёна Тыхага, якія, так сказаць, кідаюць цень на будучыню нашай цывілізацыі. Канец жа 70-ых гг. азначаецца зьяўленьнем зборнікаў апавяданьняў «Маска» (1976) і «Насмарк» (1976).

На пачатку наступнага дзесяцігодзьдзя выходзяць кнігі «Голем XIV» (1981) і «Бібліятэка XXI стагодзьдзя» (1986), якія па сутнасьці зьяўляюцца своеасаблівымі, вельмі змрочнымі эсэ. Ён Тыхі ізноў фігуруе ў якасьці героя двух раманаў Лема — «Лякальнага погляду» (1982) і «Міру на Зямлі» (1987), што таксама ў прынцыпе можна клясыфікаваць не як эпіку, а хутчэй як эсэ. А вышэйзгаданы пілёт Піркс зьяўляецца ў новым апавядзе аб няўдалай спробе кантакту — маецца на ўвазе кніга «Фіяска» (1987).

Такім чынам, творчы дар Лема рэалізоўваўся ў абсягу літаратуры, эсэістыкі, філязофіі, тэхнікі і тэхналёгіі, а таксама — праўда, у меншай ступені — у публіцыстыцы і драматургіі. Аднак найбольшых посьпехаў Лем дасягнуў у галіне прозы, нечым сярэднім паміж фабульным раманам і эсэ. Суадносіны гэтых двух пачаткаў увесь час зьмяняліся — першая фаза творчасьці Лема мае перадусім прыгодніцкі характар, і доўжыцца недзе да шэсьцьдзясятых гадоў. Пазьней надыходзіць пэрыяд гратэску і адначасова эсэ. А недзе зь сярэдзіны семдзясятых гадоў Лем пачынае пісаць у першую чаргу раманы з акрэсьленай

фабулай. Варта адзначыць, што на працягу гэтага этапу адбывалася і звалюцыя ідэалогічных асноваў сьветабачаньня Лема — ён усё больш схіляецца да пазнавальнага пэсымізму (як прыватную праяву гэтага можна ўважаць яго рашучае змаганьне з прызнаньнем, напрыклад, па-рапсыхалогічных зьяваў).

Што датычыць тэматычнай парадыгмы творчасьці Лема, то ў ёй таксама можна вылучыць некалькі тэматычных пластоў, своеасаблівых аўтарскіх мікрасусьветаў. Першы зь іх — гэта сьвет пілёта, назіральніка, пасіўнага аб'екта. Гэта пласт першай фазы творчасьці Лема, якая вядомая па постаці пілёта Піркса, найбольш папулярнага пэрсанажа гэтага пісьменьніка. Але сам Лем, здаецца, больш цэніць Ёна Тыхага, гратэскавага, амаль мюнхаўзенскага героя, прайдзісьвета ўсіх магчымых галяктык. Недалёка ад іх знаходзяцца і троху менш знакамітыя Трурль і Кляпаўсіуш, роботы-канструктары. Падчас гэтай фазы адбываецца вялікая праца з мовай, ствараюцца нэалогізмы, базысныя паняцьці. Таму ў тэматычнае кола заканамерна ўваходзіць Установа, Паліцыя, Сьледства, міжчалавечы Лябірынт.

Тэма лябірынту прысутнічае і ў наступнай фазе творчасьці Лема, інтэрпрэтацыя якой, на нашу думку, будзе больш адэкватнай на ўзроўні ключавых архетыпаў. Гэта, як мы ўжо казалі, лябірынт, які ляжыць у аснове ўсяго напісанага Лемам, а таксама выпадак. Выпадак (тут цяжка ня ўбачыць уплыву філязофскай сыстэмы Райхенбах) у рэшце рэшт вытлумачвае ўсё, і нават тое, што выглядае як разумнае дзеяньне. Сюды ж належыць і тэма кантакту. Ужо з самага пачатку Лем скептычна ставіўся да гэтай справы. У «Астранаўтах» цывілізацыя Вэнэры паказана як замкнёная ў самой сабе і варожая любым кантактам. У «Воблаку Магеляна» кантакт не ўдаецца, а ў «Эдэне» ён увогуле немагчымы. У «Салярысе» спроба кантакту таксама не дае памыслых вынікаў, і ізноў дарэмнымі будуць спробы «выйсця зь сябе» ў «Непераможным», «Голасе Госпада», «Фіяску». Тут, здавалася б, за малазначнымі фактамі адсутнасьці кантакту крыецца квінтэсэнцыя духоўнага досьведу XX стагодзьдзя: немаг-

чымасьць завязаць кантакт зь нечым іншым, немагчы-
масьць паразуменьня з уласным лёсам, з трансцэндэнцы-
яй, з Богам. Лем заяўляе пра свой атэізм, але нягледзячы
на гэта якраз яму можна прыпісаць надзвычай інтэнсіў-
ны пошук Бога — нават калі апошні і не існуе.

Можа ўзьнікнуць уражаньне, што творчасць Лема
адбывалася ў разрыве з польскай літаратурнай традыцы-
яй, і нават больш таго, што паміж імі існуюць антагані-
стычныя дачыненні. Гэта слушна толькі часткова, па-
колькі ў Лема ў польскай літаратуры існавалі папярэднікі
(назавем прозьвішчы Жулаўскага і Грабінскага). Па-
другое, зь ёй Лема лучаць і некаторыя выяўленчыя фігу-
ры — гратэск, які вельмі часта прысутнічае ў яго твор-
часьці і які мае багатую перадгісторыю ў польскай літа-
ратуры (прыгадаем, як непаўторна рэалізавалася гэтая
фігура ў творах Станіслава Віткевіча), а таксама структу-
ра апавяданьня або, выражаючыся сухой навуковай мо-
вай, дыгрэсіўная прырода нарацыі. Але разам з гэтым на-
цяняальны вымер занадта цесны для Лема, паколькі ён
унівэрсальны пісьменьнік, які творыць у маштабе чала-
вечтва, жыцця, сьвядомасьці ці, увогуле, экзистэнцыі.
Таму ў Лема адсутнічае польскацэнтрычнасьць, а яго
праблематыка блізкая кожнаму, хто разважаў над такімі
агульнымі пытаньнямі, як прырода і межы сьвету, чала-
вечая кандыцыя, праблема розуму, пазнаньня, існавань-
ня і атрыбутаў Бога (можа якраз дзякуючы гэтаму пра-
дуктыўным таксама будзе прачытаньне яго творчасьці ў
кантэксьце сусьветнай літаратуры: вытокі першай
праглядаюцца ў «Эпосе аб Гільгамешу», у творах Лукія-
на, Г. Уэлса, у *romans scientifiques* Жуля Вэрна і г.д., ап-
рача таго, творчыя канцэпцыі Лема перажылі пэўны
ўплыў францускага структуралізму і *nouveau roman*).

Станіслаў Лем у сваіх творах, як правіла, не выходзіць
за межы і традыцыйнай паэтыкі *Science Fiction*, якая рэ-
алізуецца ў двух кірунках: перадусім шляхам праекта-
ваньня будучага, чужога і фантастычнага сьвету, зьмя-
неньня парадку сьвету і адданьня яго ў рукі жаданьняў-
прагненьняў неабмежаваных прастораў, у якіх яны мо-
гуць разьвівацца розным чынам: як сукрытыя прагненьні

або як трывіяльныя, ідэалігічныя ці зашыфраваныя памкненні. Адначасна паэтыка *SF* прадугледжвае крытыку і дэканструкцыю мовы, якая вызначаецца праз часавы і лягічны прыярытэт азначанага. Дэканструкцыя праводзіцца так, што значэнне галактычных прастораў выяўляецца як эфэкт функцыянальна-фантастычнага тэксту. Не беспасярэдняя сапраўднасць, якая пачуцьцёва зьяўляецца пры сузіранні, ёсць прадметам сьвядомасьці, а сапраўднасць ужо ўяўленая, выдуманая, моўна рэпрэзэнтаваная або сканструяваная. Тым ня менш, сьвядомасьць у кожным выпадку застаецца інтэнцыянальнай. Гэта сьвядомасьць Чагосьці.

Таму ня дзіўна, што творчасць Лема дзякуючы сваёй усеабсяжнасці і шматаблічнасці прыцягнула ўвагу структуральна-сэмантычнай, псыха-і шызааналітычнай крытыкі; яна таксама разглядаецца ў кантэксьце філязофіі Дзэн, фэнамэналёгіі і моўна-аналітычнай філязофіі, адметнай рысай якой выступае строгае разьмежаваньне значэньня і сэнсу, прычым азначаны моўным знакам рэпрэзэнтацыйны аб'ект уяўляе значэньне, а выражаны сэнс — гэта толькі спосаб існаваньня моўных зьместаў.

І ўсё ж, у чым складнікі посьпеху Лема?

Наш адказ на гэта пытаньне будзе такім: даступнасьць яго кніг, якія выдаюцца вялікімі тыражамі і перакладзены на дзясяткі моваў, існаваньне вялікай крыгтычнай літаратуры аб ім, факт прыналежнасьці Лема да ліку тых пісьменьнікаў, якія абавязкова згадваюцца ўва ўсіх выданьнях, прысьвечаных *SF* як жанру, унівэрсальнасьць разгляданых ім пытаньняў, што робіць Лема ня толькі цікавым, але і зразумелым для чытачоў з розных краінаў сьвету, і, нарэшце, авалоданьне Лемам амаль усімі жанрамі «вялікай» апавядальнай літаратуры: аўтабіяграфіям, навуковай эсэістыкай, тэарэтычна-літаратуразнаўчым нарысам, дэтэктыўным раманам.

Якраз гэта і робіць магчымым шлях у кірунку да Лема.